

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің экономикалық факультетінің 60 жылдығына арналған «**Жаңа болмыс жағдайында экономика және қоғам**» Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары, 25 мамыр 2023 жыл, II бөлім= **Материалы** Международной научно-практической конференции «**Экономика и общество в условиях новой реальности**», посвящённой 60-летию экономического факультета Казахского агротехнического исследовательского университета имени С.Сейфуллина, 25 мая 2023 год, II часть = **Materials** of the International scientific and practical conference «**Economy and Society in a new reality**» dedicated to the 60th anniversary of the Faculty of Economics of the S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, May 25, 2023, II part. – 2023. – Ч.2. – Б.162-167

СТРАТЕГИЯЛЫҚ САУДА БАҚЫЛАУЫ ЖӘНЕ ЭКСПОРТТЫҚ БАҚЫЛАУ: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, ДАМУЫ, ПРОБЛЕМАЛАРЫ

ӘОЖ 339.54

*Утеубаева Ж.Қ., магистрант
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.*

Ядролық қаруды таратпау – барлық мемлекеттердің қауіпсіздік камтамасыз етудегі ең басты мақсат. Бұл үшін мемлекет халықаралық міндеттемелерді алып қана қоймай, жеке тұлғалар мен компаниялардың қаруды таратпауы үшін тиісті заңдарды қабылдап, қолдануы қажет. Әр елде экспорттық бақылау шаралары қолданғанымен және бірыңғай экспорттық бақылауды халықаралық деңгейде енгізу аясында ұзақ үкіметаралық келіссөздер жүргізілгенімен, бақылаудың жаһандық деңгейде танылған стандарты жоқ.

Сауда бақылауында «экспорттық бақылау» және «стратегиялық сауда бақылауы» терминдері кеңінен пайдаланылады. Осы мақалада аталған ұғымдардың ерекшеліктері, дамуы мен проблемалары атап өтіледі.

Экспорттық бақылау - өнім экспортының, кері экспортының, импортының, кері импортының, транзитінің немесе өнімді мемлекет аумағынан тыс жерде өңдеудің тәртібін экспорттық бақылау жүйесінің мемлекеттік органдары мен фирмаішілік экспорттық бақылау жүйесін пайдаланатын сыртқы экономикалық қызметке қатысушылардың (мәлімдеушілердің) іске асыруы жөніндегі шаралар жиынтығы.

Стратегиялық сауда бақылауы стратегиялық экспорттық бақылаудың барлық элементтерін, сондай-ақ шекаралық, транзиттік және ауыстырып тиеуді бақылауды (және мүмкін импорттық бақылауды және аумақтан тыс шараларды) қамтиды. Стратегиялық сауда бақылауы тұжырымы тек бақылау тізімдері мен лицензиялауды ғана емес, сонымен қатар кеден және барлау қызметтерінің рөлдерін, сондай-ақ өнеркәсіппен жұмыс істеу бойынша үкіметтің шамасын қамтиды. Стратегиялық сауда бақылау жүйесі қару жүйелерінде қолдануға болатын өзіндік ерекшелігі бар материалдарды, технологияны немесе жабдықты тасымалдауды басқаруға көмектесуге

бағытталған. Осылайша, стратегиялық сауданы бақылау жүйесі стратегиялық сауда ағынын реттеуге арналған іс-әрекеттердің толық кешенін: тауарларды бақылау тізімдері, лицензиялық талаптар, кедендік рәсімдер, ақпарат алмасу (ішкі және мемлекеттен тыс), құқық қорғау және бақылаудағы тауарлардың заңсыз ағынының алдын алуды қамтиды [1].

Ядролық қаруды таратпау жөніндегі халықаралық міндеттемелерді орындау үшін мемлекетте стратегиялық сауда бақылауы жүйесі енгізілмеген жағдайда, жетілдірілген экспорттық бақылау болуы керек. Барлық дерлік мемлекеттер қосылған Ядролық қаруды таратпау туралы шартты (ЯҚТШ) зерттеу осыны атап көрсетеді. ЯҚТШ қосылатын мемлекеттерден: ядролық қаруды немесе басқа да ядролық жарылғыш құрылғыларды кез келген алушыға бермеуін немесе осындай қаруды немесе жарылғыш құрылғыларды тікелей немесе жанама бақылауды; және ешбір жағдайда ядролық қаруы жоқ кез келген мемлекетке ядролық қаруды немесе басқа да ядролық жарылғыш құрылғыларды жасауға немесе сатып алуға немесе осындай қаруды немесе жарылғыш құрылғыларды бақылауға көмектесуге, ынталандыруға немесе итермелеуге болмайды. Шартқа қатысушы ядролық қаруы жоқ мемлекеттердің әрқайсысы ешкімнен ядролық қаруды және/немесе басқа да ядролық жарылғыш құрылғыларды қабылдамауға немесе оларға тікелей немесе жанама түрде бақылау жасамауға; сондай-ақ ядролық қаруды немесе басқа да ядролық жарылғыш құрылғыларды жасамауға немесе басқа жолмен сатып алмауға немесе оларды өндіруге кез келген көмекті қабылдамауға міндеттенеді. Шарт барлық қатысушы мемлекеттердің атом энергиясын бейбіт мақсатта кемсітусіз және Шартқа сәйкес зерттеуді, өндіруді және пайдалануды дамытуға ажырамас құқығын белгілейді. Шарт оның қатысушыларын осы мақсат үшін жабдықтармен, материалдармен, ғылыми-техникалық ақпаратпен алмасуға және ядролық емес мемлекеттерге ядролық технологияларды кез келген бейбіт мақсатта қолданудан пайда алуға жәрдемдесуге міндеттейді [2].

Кейбір мүше-мемлекеттер 1971 жылы форумды құрып, Шарт баптарын ортақ түсіністік мен келісімге келу үшін Цанггер комитетін құрды. Таратпау жөніндегі негізгі халықаралық келісімдердің міндеттемелеріне қоса, 1970 жылдардан бері көптеген мемлекеттер «экспорттық бақылау» деп аталып кеткен ұлттық экспорттық бақылау саясатын өзара үйлестіруге ұмтылған экспорттық режимдерді қолдана бастады.

Осы режимдердің әрқайсысы әдетте мемлекеттер бақылауы тиіс элементтердің тізімін және экспорттың қашан орын алуы немесе болмайтынын реттейтін ұжымдық келісілген нұсқаулар жинағын қамтиды.

Бұл режимдер пайда болғаннан бері олардың міндеттері таралудың нақты проблемаларының өзгеру сипатына жауап ретінде дамыды.

Ирактың 1980-жылдары химиялық қару қолданғаны және 2002 жылы Иранның жасырын ядролық бағдарламасының әшкереленуінен кейін бірнеше режим мемлекеттерден экспорттаушылар хабардар болғанын немесе экспорттың мақсатты екеніне күдіктенсе, тізімде жоқ тауарларды бақылауға алу сияқты жан-жақты ережелерді қабылдауды талап етті. Мұндай салалық

бақылауды мемлекеттің әсіресе құқық қорғау және барлау функцияларымен жақсы диалогсыз жүзеге асыру қиын.

Ядролық жабдықтаушылар тобы (Nuclear Suppliers Group - NSG) 1970 жылдары Үндістан бейбіт ядролық энергия туралы келісімді қабылдағаннан кейін құрылды. Ол бастапқыда шарт ретінде кепілдіктерді талап ететін «триггер тізімінің элементтері» бойынша нұсқаулардың тек бір жинағынан тұрды, оларды кейіннен МАГАТЭ INFCIRC 254 1-бөлім ретінде жариялады. 1990 жылдары Ядролық жабдықтаушылар тобы жеткізу шарты ретінде толық ауқымды кепілдіктердің қажеттілігі туралы келісті. 1990 жылдары қосарлы мақсаттағы элементтердің тізімін де қабылдады, ол кейіннен INFCIRC 254-тің 2-бөлімі ретінде жарияланды. NSG қазіргі уақытта 48 мүшеден тұрады. 2002 жылғы 13 мамырда Қазақстан Республикасы осы ұйымның 40-шы мүшесі болды.

Ракета технологияларын бақылау режимі (Missile technology control regime -MTCR) 1987 жылы жаппай қырып-жоятын қаруды тасымалдауға қабілетті жеткізу жүйелерінің таралуына қатысты өсіп келе жатқан алаңдаушылыққа жауап ретінде құрылды. Бұл топ қазір жалпы экспорттық бақылау арқылы жеткізу құралдарының бірнеше түрлерінің, соның ішінде зымырандар, толық зымыран жүйелері, ұшқышсыз ұшақтар және соған байланысты технологиялардың таралуына жол бермеуге тырысуда. Әріптес елдер лицензиялау мәселелері бойынша да ақпарат алмасады. Қазіргі уақытта MTCR құрамында 34 мүше бар.

Вассенар келісімі 1996 жылы кәдімгі қару-жарақ пен қосарлы мақсаттағы тауарлар мен технологияларды бақылау тізімдері бойынша көпжақты ынтымақтастық форумы ретінде пайда болды. Мүше мемлекеттер саны - 42.

Австралия тобы 1985 жылы 15 мүшеден тұратын Біріккен Ұлттар Ұйымының Иран-Ирак соғысында пайдаланылған кейбір прекурсорлық химиялық заттардың заңсыз сауда арқылы сатып алынғаны туралы тұжырымына жауап ретінде құрылды. Қазіргі уақытта құрамында 42 мүше бар [3].

Осы режимдердің әрқайсысына арналған нұсқаулар ерікті болып табылады. Дегенмен, әрбір мүше мемлекет режимдер алдындағы өз міндеттемелерін орындау үшін олардың арасында біршама айырмашылықтар бар ұлттық деңгейде шаралар кешенін жүзеге асыруға келісті. Дегенмен, режимдердің ешқайсысы мемлекеттердің қандай шараларды жүзеге асыруы керектігінің нақты тізімін жасаған жоқ және режимдер арасында ортақ түсіністік жоқ.

Экспорттық бақылау режимдерімен салыстырғанда БҰҰ Қауіпсіздік кеңесі комитетінің 1540 қарары стратегиялық қос мақсаттағы тауарлар саудасын бақылауға қатысты мемлекеттер қабылдауы тиіс шаралардың жалпы тізбесін анықтауда ең тиімдісі болды. 1540 қарары 11 қыркүйектен кейінгі қауіпсіздік ортасы контекстінде мемлекеттік емес субъектілердің тарауға қатысуына жол бермеу үшін берілді. Резолюция барлық мемлекеттерден, тіпті ЯҚТШ-ның тараптары болып табылмайтын

мемлекеттерден де, бірқатар шараларды қабылдауды талап етеді және мемлекеттер ... «тиісті ұлттық экспортты және жүк тиеуді бақылауды орнатуға, әзірлеуге, қайта қарауға және қолдауға» міндетті деп «шешім» қабылдайды.

БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің Комитеті 1540-қарардың орындалуын қолдау үшін жұмыс істейді, барлық мемлекеттер резолюция талаптарын тиімді жүзеге асыру үшін 200-ге дейін нақты әрекеттерді орындауы керек деген матрицаны дайындады (мұнда көптеген ұстанымдар заңнаманы да, орындауды да талап етеді). Маңыздысы, резолюция мемлекеттердің бұл шараларды қалай жүзеге асыруы әр түрлі болатынын нақты мойындайды. Бұл қарардың талаптарын қалай орындау керектігі әр мемлекеттің өз еркінде екенін нақты мойындауда ғана емес, сонымен қатар әрбір операциялық тармақта қолданылатын тілде де көрсетілген. Параграфтардың көпшілігі шараны жүзеге асыру орынды болуы мүмкін бе және тиімді болуы керек пе екенін көрсетеді. 1540 қарарының қаншалықты тиімді орындалып жатқанын түсінуге тырысу үшін әртүрлі тәсілдер қолданылды. Оның біріншісі – мемлекеттердің Комитеттің 1540 қарарының орындалуы туралы есеп беру талабы. Бұл талап қабылданған кезде қарарға енгізілген. 2004 жылы және қазіргі уақытта жоғары деңгейдегі жауапкершілікке баса назар аударылуда (шамамен 163 штат Комитеттің 1540 қарарын орындау туралы есеп берді). Мұндай есеп беру стандарттарының әлеуетті кемшілігі Комитеттің қандай іске асыру саласы мемлекет үшін қиынырақ болуы мүмкін екендігі туралы нақты түсінікке ие болмауы немесе мемлекет қандай шараларды қабылдауға тиісті және тиімді деп санайтыны болып табылады [4].

Әлбетте, 1540 резолюция мақсаттарына жету үшін мемлекеттерде олар пролифераторлардың динамикалық әрекеттеріне жауап бере алатын жүйелері керек. Қазірге дейін белгілі ешбір жүйе сауданы стратегиялық бақылауды жүзеге асыру дистрибьюторлардың дискретті әрекеттеріне іс жүзінде қалай жауап беретінін қарастыру үшін әзірленбеген.

1540-қарардың орындалу деңгейін қалай өлшеуге болады деген сұрақтан басқа, тиімді және дұрыс орындау үшін не қажет деген сұрақ туындайды. Бұл сұраққа нақты жауап жоқ.

Тиісті және тиімді стратегиялық бақылауды жүзеге асыру мемлекеттердің міндеті дегенмен, көптеген мемлекеттердің бақылау шараларын жүзеге асыруда артта қалып жатқаны да байқалуда.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері экспорт саласындағы Заң 3 рет өзгеріске ұшырады. Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 18 маусымдағы «Экспорттық бақылау туралы» N 9 Заңы мемлекеттің халықаралық, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздігі мүддесіне, қару-жараққа, әскери техникаға, ядролық және арнайы ядролық емес материалдарға, әскери мақсаттағы өнімге, екі ұдай қолданылатын тауарлар мен технологияларға, оларды өндіру мен пайдалануға байланысты шикізатқа, материалдарға, жабдықтарға, технологияларға, ғылыми-техникалық ақпарат пен көрсетілетін қызметке экспорттық бақылауды жүзеге асырудың және жаппай қырып-жоятын қаруды таратпау режимін нығайтудың негіздері мен тәртібін белгіледі. Бұл

Заң толықтырулар мен өзгертулер енгізілген Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 21 шілдедегі «Экспорттық бақылау туралы» N 300 Заңымен күшін жойды [5].

2022 жылғы 28 желтоқсанда «Өзіндік ерекшелігі бар тауарларды бақылау туралы» № 172-VII Заңы қабылданды. Бұл Заңның басты ерекшелігі «өзіндік ерекшелігі бар тауарлар» – қосарланған және әскери мақсаттағы тауарлар, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін бақыланатын тауарлар» анықтамасының енгізілуі. Осы Заң өзіндік ерекшелігі бар тауарларды бақылау қағидаттарын және құқықтық негіздерін белгілейді, Қазақстан Республикасы жеке және заңды тұлғаларының өзіндік ерекшелігі бар тауарлардың экспортын, кері экспортын, импортын, транзитін жүзеге асыру, эксаумақтық делдалдық қызметтер немесе техникалық көмек көрсету кезіндегі, сондай-ақ өзіндік ерекшелігі бар тауарлардың эксаумақтық кері экспортын және транзитін жүзеге асыратын шетелдік тұлғалардың құқықтарын, міндеттері мен жауапкершілігін айқындайды [6].

Қорыта келе, экспорттық сауда бақылауы мен стратегиялық сауда бақылауын жүйелеу мен бір стандартқа келтіру әзірше мүмкін емес. Қарусыздандыруды ортақ мақсат еткенмен, экспорттық бақылауда мемлекет мүдделері бірінші кезекте тұрады. Халықаралық саудада БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің 1540 қарары тиімділігін өлшеу қиын. Ортақ стандарттарға келуде әлемде болып жатқан саяси экономикалық ахуалдың, әсіресе көршілес Ресейге қойылып жатқан санкциялар мен шектеулер қиындық туғызатыны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. STRATEGIC TRADE & EXPORT CONTROL (STEC). [Electronic resource]: <https://www.unodc.org/unodc/en/ccp/activities/strategic-trade-and-export-control.html?testme>
2. Договор о нераспространении ядерного оружия. Резолюция 2373 (XXII) Генеральной Ассамблеи от 12 июня 1968 года. [Electronic resource]: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/npt.shtml
3. Quentin Michel. Controlling the Trade of Dual-Use Goods. [Text] - Quentin Michel, Sylvain Paile, Maryna Tsukanova, Andrea Viski. // P.I.E. PETER LANG S.A., ÉDITIONS SCIENTIFIQUES INTERNATIONALES; - Brussels, - 2013, - P.47-57, - ISBN 978-2-87574
4. Резолюция 1540 (2004) Совета Безопасности Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]: <https://www.un.org/disarmament/ru/wmd/>.

5. Закон Республики Казахстан от 18 июня 1996 года №9 «Об экспортном контроле». [Электронный ресурс]: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000009>

6. Закон Республики Казахстан от 28 декабря 2022 года № 172-VII ЗРК «О контроле специфических товаров» [Электронный ресурс]: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000172>